

BALOGH JUDIT**NŐK A KORA ÚJKORI EGODOKUMENTUMOKBAN.
AZ EGODOKUMENTUMOK KORA ÚJKORI
FELHASZNÁLHATÓSÁGÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI***Eszterházy Károly Katolikus Egyetem***Összefoglalás**

A tanulmány egy konkrét időszakban és egy konkrét területen keletkezett egodokumentumok nőtörténeti használhatóságát vizsgálja. A kutatás helyszíne a 17. századi Erdélyi Fejedelemség, ahol a 17. századra megszorodtak a személyes források. Még így is hatalmas a különbség a férfiak által készített egodokumentumok javára. Kérdés, hogy lemondjunk-e a férfiak által hátrahagyott egodokumentumok nőtörténeti szempontú vizsgálatáról. A férfiak naplójának és leveleinek, emlékiratainak vagy éppen a végrendeleteinek a nőtörténeti szempontú vizsgálata azért is hasznos, mert a lejegyzők személyiségét, nőkről alkotott képét is árnyalhatjuk ezek vizsgálatával. A tanulmány elején a férfiak által készített egodokumentumok nőtörténeti szempontú felhasználhatóságát mutatom be, míg a továbbiakban a női egodokumentumok lehetséges vizsgálati módszereit és várható eredményeit konkrét példák alapján.

Abstract

The study examines the usefulness of ego documents from a specific period and a specific area in the history of women. The research location is the 17th-century Principality of Transylvania, where personal sources proliferated in the 17th century. Even so, there is still a huge difference in favor of ego documents written by men. The question is whether we should abandon the examination of ego documents left behind by men from a women's history perspective. The examination of men's diaries, letters, memoirs, and even wills from a women's history perspective is useful because it allows us to nuance the personalities of the writers and their images of women. At the beginning of the study, I present the usefulness of ego documents created by men from a women's history perspective, while

in the rest of the study I present possible methods of examining women's ego documents and the expected results based on specific examples.

Kulcsszavak: nőtörténet, egodokumentum, 17. század, Erdélyi Fejedelemség, vizsgálati módszerek

Keywords: women's history, ego document, 17th century, Principality of Transylvania, research methods

Az egodokumentumok történeti felhasználhatóságáról jelentős mennyiségű hazai és nemzetközi szakirodalom áll rendelkezésünkre.¹ Emellett egodokumentumok alapján történő elemzések is szép számmal születtek az utóbbi évek folyamán.² A személyes források a legnagyobb számban azonban elsősorban a modern korban keletkeztek, így természetes, hogy az elemzések is elsősorban ebből a korszakból állnak rendelkezésünkre.³

¹ *Fritz Redlich*: „Autobiographies as Sources for Social History.” A Research Program, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 62 (1975). 387.; *Mekis D. János és Z. Varga Zoltán*: Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai, Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.; *Philippe Lejeune*: „A napló mint »antifikció«.” In Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai, szerk. Mekis D. János és Z. Varga Zoltán, 13–24. Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008. 16.; Pritz Pál, szerk. *Napló és történelem*, Budapest: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2018.; *Gyáni Gábor*: „Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban.” In *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései*, szerk. Vonyó József. Pécs – Budapest: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2017.; David Carr, *Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World*, Oxford: Oxford University Press, 2014.

² Vörös Károly, *Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója*. I. kötet, in *Borsodi Levéltári Évkönyv*, 26–55. Miskolc: Borsodi Levéltár, 1977.; Somogyi Éva, „A levél történeti forrásértéke. A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei.” *Történelmi Szemle* LVI, 1. szám (2014): 119–132.; Gyáni Gábor, „A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai.” In *Háborús hétköznapiak hadszíntéren, hátszágban 1939–1945.*, szerk. Gyarmati György és Pihurik Judit, 37–60. Budapest – Pécs: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2015.; Papp Kinga, *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, 2015.; Pritz Pál, szerk. *Napló és történelem*, Budapest: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 2018.; Kincses Katalin Mária, szerk. *A levél mint történeti forrás*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 2022.

³ Gyáni Gábor. *A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása*, Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltári Évkönyv. XII. kötet, 25–33. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltár, 1997.; Újraközölve, Gyáni Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Budapest: Napvilág, 2000.; Gyáni Gábor, „A nőiség mint narratív identitás.” In *Szám- (és betű)vetés – Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*, szerk. Óri Péter, 11–22. Budapest: KSH Népeştudományi Kutatóintézet, 2014.

A jelen tanulmány egy konkrét időszakban és egy konkrét területen keletkezett egodokumentumok nőtörténeti használhatóságát vizsgálja. A kutatásunk helyszíne a 17. századi Erdélyi Fejedelemség. A 16. századra erről a területről még nem vagy csak ritkán maradtak fenn olyan egodokumentumok, mint a naplók, levelezések vagy végrendeletek, amelyek viszonylag részletesen, legalábbis a többi forrástípushoz képest jobban bemutatják a korszakban a nőket, a mindennapjaikat, tevékenységeiket és kapcsolatrendszerüket, valamint a mobilitásukat, kellő önreflexiós egodokumentum birtokában magukról és az őket körülvevő világról alkotott képüket is.

A 17. századra örvendetesen megszorodó személyes források többsége, a mennyiségi növekedés ellenére, természetesen férfiak által készített forrás. Így van ez az egodokumentumok esetében is. Az egodokumentumokra irányuló kora újkori nőtörténeti kutatásnak tehát érdemes feltenni a kérdést, hogy vajon lemondjunk-e a férfiak által hátrahagyott egodokumentumok nőtörténeti szempontú vizsgálatáról. Azaz vizsgálhatjuk-e a nőket, a róluk alkotott képeket férfiak leveleiben, naplóiban és emlékirataiban, vagy kizárólag a női levelekre és naplókra, emlékiratokra stb. koncentráljunk? A férfiak naplóinak és leveleinek, emlékiratainak vagy éppen a végrendeleteinek a nőtörténeti szempontú vizsgálata azért is hasznos, mert a lejegyzők személyiségét, nőkről alkotott képét is árnyalhatjuk ezek vizsgálatával. Az általam és a tanítványaim által elkezdett vizsgálatokat tehát kiterjesztettük arra a nagy számú, férfiak által írt naplóra, levelezésre és emlékiratra, valamint végrendeletre is, amelyek férfiktól származnak. Nagyon érdekes például, hogy a nézetei többségét tekintve európai látókörű emlékiratíró, Bethlen Miklós,⁴ a nőket tekintve kifejezetten konzervatív volt, olyan valaki, aki a normaszegőnek számító, aktívabb nőkkel szemben nemcsak tartózkodó volt, de elítélő is tudott lenni. A Béli család női tagjaival szemben Bethlen Miklós kifejezetten tartózkodó volt. Amikor házasodni készült, a kiszemelt hölgyek között Béli Zsuzsannát is felsorolta. A frigy azonban számos ok miatt végül nem valósult meg. Ezek között az okok között birtokokkal kapcsolatos megfontolások minden bizonnyal inkább szerepet játszottak, mint az, amit Bethlen végül megemlít, de az emlékiratíró gondolkodásmódját mégis tükrözi, hogy a frigy elmaradásának okaként azt említette meg, hogy Béli Zsuzsannát nem az anyja nevelte.⁵ Ugyanilyen, tradicionális férfi-női szerepfelfogás jellemezte végül a párválasztását, amikor Kún

⁴ Jankovics József, „Apa és fiú. Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához.” *Iskolakultúra*, 11–12. szám (1994.): 120–123.

⁵ „Béli kisasszony Vargyason Daniel Ferencné keze alatt vagy, nem az atyja és anyja neveli; erre nézve én Bodolának feléje se menék,” In: Bethlen Miklós, „Bethlen Miklós önéletírása.” In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. Illés Endre, Illyés Gyula és Juhász Ferenc, 5–310. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 624.

István lányát, Ilonát választotta. A lány csendes és feltűnően gyenge volt, hiszen egy súlyos betegség után gyógyult fel éppen, de ez a passzív, gyenge, csendes nőként jellemzett fiatal lány tökéletesen megfelelt Bethlen feleségről alkotott elképzelésének.⁶ Béldi Zsuzsanna anyját, Béldi Pálné Vitéz Zsuzsannát, a korszak egyik híres normaszegőjét szinte szent borzalommal emlegette Bethlen.⁷ A szigorú jellemzés azért is érdekes, mert a kortársak közül például Cserei Mihály sokkal megengedőbb, sőt megértőbb volt Béldinével.⁸

A napló- és emlékiratíró férfiak közül különösen érdekes czegei Vass György első házasságának a története. Az ifjú Vass György a párválasztásában szembe ment a hagyományokkal és a környezetével is, amikor a szerelmi házasságot választotta a rokonai tanácsával szemben. Ezt a döntését a naplójában is rögzítette, és mindazoknak el is mondta, akik a szokásos, elboronált, „*kommendált*” házasságot javasolták neki. Itt ebben a kérdésben ugyan egy férfi finom normaszegését látjuk, de egyben azt is, hogy a szerelmi házasság viszonylag szokatlan útját választotta a tradíció kötő erejével szemben: „*Én felelek, hogy én bizony nem szeretem, nem is teszem, hogy én olyat vegyek a kit nagyságtok szeressen, én nem; én bizony nem cselekszem, hanem csak azt veszem az kit szeretek, mert ha én osztán kergek morgok véle, csak kaczagja nagyságtok; jobb énnekem más vallásával jól élnem, mint magam vallásával kergenem morganom. Arra azt felelé, hogy lássam ha az atyafiak ellen cselekszem.*”⁹

Az Apafi-korban Háromszék főkapitányaként működő hídvégi Nemes János három évtizeden keresztül vezette a naplóját.¹⁰ A naplót a történettudomány

6 „A leány gyászban volt Basa Péter bátyja miatt, és csak nemrégén gyógyulván meg hagymázból, haja is igen elhullott volt, úgy hogy fel sem csinálhatták kisasszony módra, de nékem mégis tetszék, aminthogy bizony alkalmas, szép, mind termetű, mind ábrázatú asszony is lőn azután belőle testére nézve, lelkére pedig kiváltképpen való jó asszony lőn”. In: Bethlen Miklós, „Bethlen Miklós önéletírása.” In *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, szerk. Illés Endre, Illyés Gyula és Juhász Ferenc, 5–310. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 626.

7 „ki is sok istentelen kegyetlenségével és a fejedelemségről boszorkányoktól való tudakozásával volt nagy oka ura veszedelmének”. In: Bethlen, „Bethlen Miklós önéletírása.” 711.

8 „Béldi Pálnéban voltanak ugyan egyéb fogyatkozások, de különben tiszta Jámbor életű asszony volt;”. In: Cserei Mihály, *Nagyajtai Cserei Mihály históriája*, Pest: Kazinczy Gábor, 1852. 72.

9 Vass György, *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 35.: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. Czegei Vass György naplói. 11.* Szerk. Nagy Gyula. 35. kötet. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1896.

10 Hídvégi Nemes János, Apafi Mihály háromszéki főkapitánya 1651 és 1686 között vezette a naplóját, viszonylag rendszeresen. A forrás a közéleti feladataira koncentrál, de a magánéleti események is megjelennek benne. Az önreflexió kevés benne, de így is nagyon fontos forrás még a magánélete és a nőtörténet szempontjából is. Balogh Judit, *Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651-1686. évekről*, Barót: Tortoma Könyvkiadó, 2023.

régóta ismeri, az adatai, információi fontos adalékok a kor politika- és hadtörténetéhez is. Noha Nemes János nem írt önreflexív módon, és elsősorban az eseményeket rögzítette, időnként mégis kivételt tesz, és az ilyen részekben sokszor megjelennek a nők. Két felesége közül az elsővel kapcsolatosan írt az érzelmeiről is, a második, bár utódokban nagyon gazdag házasság elrendezett házasság volt egy özvegyasszonnyal.¹¹

Az előbb említett naplók, emlékiratok vagy a rendkívül nagy számú levelezés nőképeinek szisztematikus elemzése éppen úgy fontos feladat, mint a szövegekben megjelenő nőalakokra vonatkozó információk, a nők kapcsolatrendszerére, mobilitására vagy közéleti, családi viselkedésére, jelenlétére, a férfi-nő viselkedés normáira és azok átlépésére történő utalások feltárása. E tekintetben a férfiak által hátrahagyott egodokumentumok alapvetően kiaknázatlanok, és számos új, izgalmas eredménnyel kecsegtetnek. A női szerepkonstrukciókra vonatkozó kutatások fontos adalékaul szolgálnak a temetési prédikációk. Ezek közül összevettem azokat, amelyek személyes visszaemlékezéseket tartalmaztak, ilyen módon személyes forrásként is értelmezhetőek, azokkal, amelyeket kizárólag reprezentáció és teológiai okulás céljából írtak. A 17. század folyamán, amikor Erdélyben a református egyház volt a fejedelmek által támogatott és ezáltal államegyházi feladatokat is ellátni kívánó egyház, a temetési prédikációk remek lehetőséget adtak az egyháziak számára a szerepminták megalkotásához. Ez történt 1622-ben, Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetésekor is, ami mind külsőségeiben, mind méreteit és időtartamát tekintve rendkívüli eseménynek tekinthető.

A középkori szerepminták teológiai használhatatlansága miatt újra kellett építeni a protestáns női éthoszt. Korabeli szentek híján kellően erős mintára volt szükség. Ezt a mintát az ekkor még a szerveződés állapotában élő és csak ritkán államegyházi státuszban működő protestáns felekezetek önmaguktól nehezen tudták volna felépíteni. A női szerepek megjelenítéséhez nem választhattak hétköznapi embert. A svájci reformációt államvallássá tenni kívánó Bethlen Gábor az első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetési ceremóniáját használta fel arra, hogy széles közönség számára tegye megismerhető példává a fejedelmesszony életét mint a református nő prototípusát.

Első kiadása: Hidvégi id. Nemes János, „Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről”, szerk. Tóth Ernő. *Történelmi Tár*, (1902.): 231–263, 375–411, 528–574. életrajzi bevezetéssel. A napló eredetije a Nemes család hidvégi levéltárában lehetett, de a levéltár 1849-ben elpusztult. Az eredeti naplóból Nemes Ferenc készített egy másolatot 1793-ban, ez került az Erdélyi Múzeum kéziratárába.

11 Nemes János első felesége 1652-től Pápai Anna, halála után, 1676. február 18-án brenhidai Huszár Borbálát vette feleségül, aki Torma György özvegye volt. Balogh, *Nemes János naplója...*, 187.

A nő mint minta

Bethlen Gábor első felesége a nagykárolyi Károlyi családból származott. Bethlen Gáborral 1605-ben kötöttek házasságot. A frigy létrejöttében Bocskai István fejedelem is szerepet játszhatott. A házaspár levelezése azt mutatja, hogy kölcsönös tisztelet és szeretet jellemezte kapcsolatukat. A gyermekeik felnőttkoruk előtt meghaltak, ezért Zsuzsanna elsődleges tevékenységévé a fejedelmi udvartartás irányítása és a férje politikájának aktív támogatása vált. Ez a két feladat külön-külön is jelentős terheket rótt rá, a fejedelemasszony azonban kitartással és energikusan végezte mindkettőt. Bethlen Gábor török emigrációja idején folyamatos tárgyalásokat folytatott a férje nevében és érdekében.¹² A leírtak alapján inkább aktívnak tűnő Károlyi Zsuzsanna a történeti emlékezetben azonban passzív, gyenge nőként jelenik meg. Ez a kép a levelezéséből megismerhető asszony alakjához képest sematikusnak tűnik, egy olyan képnek, amely tökéletesen megfelel a református nőkkel szemben támasztott elvárásoknak.

A kora újkori uralkodói és főnemesi temetések a maguk sajátos liturgiájával és külsőségeivel meglehetősen hosszúak és díszesek voltak. Károlyi Zsuzsanna temetése azonban még ezek közül is kitűnt jól felépített színpadiasságával. Egyértelműen az volt a szándék, hogy a lehető legtöbb emberhez jusson el az esemény üzenete. A megemlékezést május 14-e és július 3-a között több helyen is tartották. A végletekig kidolgozott részletek, az országon „*végighurcolt*” koporsó mind azt szolgálták, hogy Károlyi Zsuzsanna alakjában létrejöhessen a kora újkori magyar református női éthosz. Ennek azonban az volt az ára, hogy egy erős, aktív nő helyébe egy erősen sematikus kép került, amely a protestáns szentség elemeit mutatta fel.

Az összes prédikáció, beszéd és versezet a fejedelemasszonnyal kapcsolatosan azt hangsúlyozta, hogy Károlyi Zsuzsanna legfontosabb jellemzője az Isten iránti szeretet és engedelmisség, valamint a házastársi szeretet, odaadás és engedelmisség volt. A harmadik helyen következne az anyai szerep, amely a reformáció idején egyértelműen felértékelődött. Ezt azonban Károlyi Zsuzsanna nem tudta betölteni, hiszen két kisfia, Mihály és Gábor még csecsemőkorukban meghaltak.¹³ Az anyaszerepet ugyanakkor mindenképpen szükséges volt kiemelni, ezért nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a haldokló asszony leghőbb vágya az volt, hogy férjével és két kisfiukkal kíván együtt lenni a mennyben. Másrészt és elsősorban a „*nemzet anyja*”, a „*Genetrix Patriae*” képet rajzolták

¹² Szilágyi Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887. 337.

¹³ Valószínű, hogy két leány is született a házasságból, akiket azonban itt nem említenek meg a prédikációk.

meg róla számos patetikus jelzős szerkezettel: „*Ki romlásra hanyatlott hazánknak oltalmazó édes Anyya vala*”, máshol: „*Nemzetének nem annyira Fejedelem Asszonya, mint Édes Anyya volt*”, Geleji Katona azt is mondja róla, hogy „*minden jó embernek nem csupán úrnője, hanem jóságos édesanyja is volt*”.¹⁴ Emellett a középkor óta állandó elem is megjelent, a szegények és árvák, valamint az egyház bőkezű patrónájaként mutatták be, sőt kifejezetten a Praesidium afflictorum, a lesújtottak védelmezője szerepét adták neki.

Az a két ember, aki személyes visszaemlékezéseket fűzött a beszédébe, Martin Opitz német humanista és Geleji Katona István, aki ekkor Károlyi Zsuzsanna udvari lelkésze volt. Ő egyrészt azt emelték ki, hogy úrnőjük a kegyességben még a lelkészeket is felülmúlta. Érdekes és szinte egyedi ugyanakkor Opitznak az a jellemzése, hogy a fejedelemasszony nagyon okos volt, és ha többet tanult volna, akkor bibliismeretben mindenkit felülmúlt volna. A nők észbeli képességeinek ilyen dicsérete nem volt jellemző a korra, és bizonytalannal nem véletlen, hogy nem egy magyar, hanem egy német humanista szájából hangzott el. Azt azonban maga Geleji, a fejedelemasszonnyal legtöbb időt töltő prédikátor mondta ki, hogy Károlyi Zsuzsannában „*harcias bátorság*” volt. Ez az apró „*elszólás*” pontosan megmutatja azt az ellentmondást és feszültséget, amely az életét ismerve igencsak aktív, határozott, sőt talán kivételesen okos nő valódi arca és a gyászbeszédekben felmutatott kép között feszült. Olyan nagy volt az ellentmondás a valóság és a megfestett „*ideál*” között, hogy a hozzá közeli és rendkívül művelt prédikátoroknak már valóságos virtuozításra volt szükségük, ha a sémák mellett megpróbálták hűek maradni úrnőjük emlékéhez is.¹⁵ Talán ez a kis példa is jól szemlélteti azt, hogy többek között azért is fontos az egodokumentumok vizsgálata, mert talán némileg félre tudjuk lebbenteni a korszakok toposzainak függönyét, és ráláthatunk a kutatott korszak valóságos nőalakjaira.

A női egodokumentumok

Az arányaiban jóval kevesebb, nők által készített egodokumentumok száma a 17. század folyamán mégis megnőtt annyira, hogy elemezhesük ezeket. Ha napló,

¹⁴ Mikó Gyula, „*Mivel én is csak ember voltam*”, *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*, Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2007. 183.

¹⁵ Mikó Gyula, Károlyi Zsuzsanna temetési prédikációinak elemzője rámutatott, hogy a fejedelemasszony kegyességének három pillérét Geleji Katona István, udvari papja fogalmazta meg, ezek a vallásos élet, a családban megélt kegyesség (feleség, anyai szerep), valamint a haza iránti hűség. A prédikátorok szónoki fordulatai és a női szerepekre vonatkozó elképzeléseinek forrása minden bizonnyal a heidelbergi egyetemen hallott előadások és disputák értékrendje volt, ahol szinte minden erdélyi diák megfordult.

emlékirat vagy ezekhez hasonló nem is nagyon lelhető fel Erdélyben ebben a korszakban, levelezések és végrendeletek annál nagyobb számban maradtak fenn. Ezek között a levelezések között vannak olyanok, amelyek már régóta ismertek a történészek előtt. Ilyen a fejedelemsasszonyok közül Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna,¹⁶ I. Rákóczi György felesége, Lorántffy Zsuzsanna,¹⁷ és I. Apafi Mihály felesége, Bornemissza Anna levelezése¹⁸ is. Ezeket a levelezéseket, noha számos munka felhasználta már őket a fejedelemsasszonyok életrajzának elkészítésekor,¹⁹ több szempontból nem elemezték. A kiadott női levelek között meg kell említenünk továbbá a Bornemissza család női tagjainak a levelezéseit, amelyeknek jó része szintén ismert a Teleki Mihály levelezésében,²⁰ más leveleik azonban még csak elvétve jelentek meg nyomtatásban.²¹ A 17. századból jelentős mennyiségű kiadatlan női levél maradt ránk a családi levéltárakban. Ilyen a Béli család családi levéltárában található számos női levél. Közöttük Béli Pál nőtestvéreinek, Béli Juditnak, Béli Annának és Béli Katának a levelezése, Béli Pál feleségének, Vitéz Zsuzsannának a levelezése és Béli Pál és Vitéz Zsuzsanna lányának, Béli Zsuzsannának a levelezése. Ez utóbbi, Béli Zsuzsanna általam feltárt levelei a Béli-levéltárban²² maradtak fenn. Figyelemre méltó anyag a székely nemesasszony, Kálnokiné szárhegyi Lázár Erzsébet levelezése, amelyről Papp Kinga²³ és Tüdős S. Kinga is írt.²⁴ A vizsgálandó levelezések között van Teleki Mihály kővári kapitány, Apafi Mihály fejedelem legfontosabb tanácsosa

¹⁶ Milecz János, „Károlyi Zsuzsanna erdélyi fejedelemnő levelei férje Bethlen Gáborhoz.” *Győri Történeti és Régészeti Füzetek*, 3. szám (1865.): 193–212.; Géresi Kálmán, szerk. *A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. Oklevelek és levelezések 1600–1700*. Budapest: A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor, 1887.; Szabó Károly, „Károlyi Zsuzsanna kilenc levele 1620–1621.” *Történelmi Tár* (Magyar Történelmi Társulat), 1879.: 201–219.

¹⁷ Szilágyi Sándor, szerk. *A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése*. Budapest: Ráth Mór, 1875.

¹⁸ Bornemissza Anna számos levele megtalálható a Teleki Mihály levelezése kötetében, Deák Farkas 13 levelét közölte: Deák Farkas, *Magyar Hölgyek Levelei*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1879.

¹⁹ Péter Katalin, *Lorántffy Zsuzsanna*. In *Lorántffy Zsuzsanna album*, szerk. Tamás Edit. Sárospatak: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, 2000. 7–69.

²⁰ Gergely Samu, szerk. *Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára)*. 1–8. kötet, Budapest, 1905–1926.

²¹ Deák, *Magyar Hölgyek Levelei...*

²² RNL-Kmlg. Fond. 324. Fond Familial Beldi din Ozun.

²³ Papp, *Tollforgató Kálnokiak...*; Papp Kinga, „„én pedig vagyok igaz társad míg él» Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése.” In *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. Egyed Emese, Pakó László és Weisz Attila, 67–80. Kolozsvár, 2013.

²⁴ Tüdős S. Kinga, *Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában [szárhegyi gróf Lázár Erzsébet]*. 1. kötet, in *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, 93–107. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000.

feleségének, Veér Juditnak a levelezése is. Az ő férjéhez írott leveleinek egy része is megjelent már Teleki Mihály levelezései között, a többségük azonban még kiadatlan. A felsorolt és még nem elemzett levelek száma az 1000-hez közelít, azaz a mennyiségük alapján is remélhetjük, hogy alkalmas lesz ez a korpusz a több szempontú elemzésre. A vizsgálat alá vont levelezések időkorlátai az 1630-as évek és a 17. század vége.

A női vagyonokkal való rendelkezés szabadságára, a családi viszonyokra jó rálátást nyújtanak a női végrendeletek, valamint a vagyonleltárak is. Különösen izgalmas Wesselényi Pálné Béldi Zsuzsanna vagyonleltára, amelyet abból az alkalomból készítettet el, hogy a házassági konfliktusuk egyik állomásaként a válófélben levő férj megígérte a feleség általa elfoglalt személyes vagyonának a visszaszolgáltatását.²⁵

A nőtörténeti vizsgálatokhoz fontos támpontokat kaphatunk a válóperek női vallomásaiból is.²⁶

Vizsgálati szempontok I.

A legnagyobb korpuszt képező levelek vizsgálatához célszerű a szisztematikus elemzést megelőzően a levelek funkcionális besorolását, tipizálását megtennünk. Ami már az elemzés első fázisában is látható, hogy a nők által írott levelek egy jelentős része úgynevezett segélykérő levél vagy ügyintéző levél. A nők legtöbb levele az általunk vizsgált anyagban akkor született, amikor özvegyen maradtak, vagy ha a férjeik fogságban vagy hadjáratban voltak, és az ilyen „*gyámoltalan*” vagy „*árva*”²⁷ helyzetükben egy befolyásos rokon támogatását kérték a családi ügyeik intézésében. Az Apafi-korban ilyen eset különösen is sok volt, II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratának kudarca után ugyanis nagy számú erdélyi nemes került a krími tatárok fogságába, vagy halt meg a hadjáratokban. A levelek címzettjeiként megnevezett férfiak közül a legtöbbször Teleki Mihály és Mikes Kelemen neve szerepelt. Bornemissza Kata, a fejedelemasszony testvére többször is megözvegyült, ilyen esetekben folyamatosan Teleki Mihályt kereste minden problémájával, még olyan esetben is, ha valamilyen betegséggel

²⁵ Török István, „Wesselényi Pálné, Béldi Zsuzsanna ingóságai.” *Történelmi Tár*, 1899.: 355–362.

²⁶ Ennek nagyszerű példája: Szabadi István, „»Végnélkül valók az egyetlen házastársak szövevényei« Wesselényi Anna és Bethlen László válásai.” *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasc. 2*, 2017.: 313–322.

²⁷ Fazakas Gergely Tamás, „Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században.” *Studia Litteraria* 51., 3–4. szám (2012.): 198–231.

kapcsolatosan keresett orvost. A legtöbbször azonban a jogi nehézségekben kerestek gyámolítót.

A nők levelezésének második, legjelentősebb csoportja a családi levelezés volt, ami a családtagokon belüli kapcsolattartást, híradást szolgálta. A házasságban élő asszonyok családi levelezésének legtöbbször a férjeiknek íródott. Ilyen volt Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György,²⁸ Veér Judit és Teleki Mihály,²⁹ Béldi Pál és Vitéz Zsuzsanna,³⁰ Lázár Erzsébet és Kálnoki Sámuel levelezése.³¹ A rendelkezésünkre álló női levelek egy kisebb hányada rokonoknak, családtagoknak íródott, szülő-gyermek vagy testvér-testvér viszonyban. Legritkábban olyan levelek találhatók ezek között, amikor a címzett nem potens rokon vagy ismerős, nem is házastárs vagy gyermek, és szorosabb rokoni kapcsolódásról nem is tudunk. A női levelezőtársaknak írt ilyen levelek a baráti levelek. Ez szinte egyáltalán nem jellemző az eddig feltárt erdélyi levelekben, ami a női önállóság fokát is mutatja a korban. A vizsgálatok során fontos továbbá a levelezésben részt vevő partnerek formális viszonyának (kapcsolattípusának) tisztázása is. A címzettek többsége az előbbieket szerint a család, a női levelező potens ismerőse, a legtöbbször természetesen maga is a rokonság tagja. Lehet ugyanakkor a levélíró ágense vagy tisztviselője, ez a kapcsolat leginkább a Lorántffy Zsuzsanna által Klobusiczky Andrásnak, a Rákóczi birtokok prefektusának³² írt levelek esetében megfigyelhető. Emellett a házastársak, a testvérek, szülők, gyermekek vagy más szintű rokonok azonosítását is el kell végeznünk.

Vizsgálati szempontok II.: a levél címzettjeinek listája – nők a hálózatokban

Érdemes számba vennünk a levelekben feltűnő férfiakat és nőket, a címzetteket és a levelekben megemlítetteket is. Ez a kör némileg képet ad arról, hogy a 17. századi Erdélyben leveleket író nemesasszonyok milyen hálózatok részei voltak. A levelek vizsgálata e tekintetben még akkor is hozhat eredményt, ha bizonyosak lehetünk benne, hogy a jelenleg ismert levélmennyiség csak a töredéke az egésznek. A jelenleg rendelkezésünkre álló levelek azt is megmutatják, hogy vannak olyan női levelezők, akik szigorúan a női szerepeik adta lehetőségeken belül

²⁸ Szilágyi, *A két Rákóczy...* Bár ez a levelezés nagyon sokszor a közügyek megtárgyalását is tartalmazza a házas felek között, a házastársi levelezések fordulatai is megtalálhatóak bennük, azaz magánlevelezésként értelmezhetőek.

²⁹ A levelezés részben a Teleki Mihály levelezése nyolc kötetében jelent meg, részben jelenleg is gyűjtjük a kiadatlan leveleket.

³⁰ RNL-Kmlg. Fond. 324. Fond. Familial Beldi din Ozun. III.

³¹ Papp, *Tollforgató Kálnokiak...*

³² MNL OL E 190 Archivum familiae Rákóczi d. 19. No. 5741.

tartottak kapcsolatot levelezésen keresztül. Ilyen volt például Bornemissza Kata, aki a levelei zömében magát „*árva*”-ként, gyámoltalan özvegyként tüntette fel, és Teleki Mihályt kérte meg arra, hogy az ügyeiben eljárjon. Ugyanide sorolhatjuk a jelenlegi ismereteink szerint Veér Juditot, Teleki Mihály feleségét is, aki a levelei fordulataiban, azok tartalmát tekintve és a címzettek körét tekintve is megfelelt azoknak az elvárásoknak, amelyeket a korszak a női levelezők számára keretként megszabott. Azt jelenti ez, hogy mindketten szigorúan benne maradtak a családjuk hálózatában, és önállóan nem is léptek ki belőle, nem kezdeményeztek írásos kommunikációt a családi hálózaton kívüli személlyel.

A levelekben címzettként és az említések szintjén is több a férfi, emellett azonban fontos a nőket külön is megvizsgálunk. Ezáltal elvégezhető a női hálózatok megrajzolásának kísérlete, illetve válaszolhatunk a kérdésre, hogy vajon mennyire léteznek önálló, női hálózatok.

Külön vizsgálatot igényel a levelek keltezése is. Ezeknek az információknak a révén sokkal többet megtudhatunk a 17. századi női mobilitásról, mint eddig. Azt már több férfiak által írt naplóból vagy emlékiratból tudjuk, hogy a női mobilitás például a székely társadalmon belül rendkívül jelentős, legalábbis sokkal intenzívebb, mint azt korábban gondoltuk. Nemes János a naplójában elsősorban a környezete mozgásait írja le, elég részletesen, hiszen elsősorban a saját és rokoni köre ide-oda utazásairól ad hírt, sokszor meg sem nevezve a helyváltoztatások célját. Az mindenestre egyértelműen kiderül a naplóbejegyzésekből, hogy a székelyföldi nemesasszonyok gyakran keresték fel egymást, és az utazásaik alkalmával sokszor utaztak a férjeik nélkül. A bejegyzések tanúsága Nemes János esetében egyértelműen azt mutatja, hogy házasság előtt álló, „*hajadon*” leányok ritkábban vagy inkább nem utaztak egyedül, de mind házasságban élő, mind pedig özvegy asszonyok gyakran tették ezt. Nemes említ olyan eseteket, amikor a felesége és annak női köre (főleg sógornőkre utal ilyenkor) gyógyfürdőbe mentek együtt vagy éppen a szász városokba vásárokra. Ilyen esetekben Nemes többször megjegyzi, hogy egy idő elteltével maga is csatlakozott az asszonyokhoz,³³ de olyan bejegyzéssel is találkozunk, amikor csak az asszonyok utazásáról számol be.³⁴ Egyik bejegyzése azt a következtetést is megengedi, hogy Nemes felesége anélkül utazott el a gyógyfürdőbe, hogy arra előzetesen engedélyt kért volna a férjétől: „*Mentem a Hargita havas oldalában*

³³ Balogh, *Nemes János naplója...*, 176. Itt megint úgy tűnik, hogy Nemes felesége a férje nélkül ment a vásárba, és csak később találkoztak ott. Ugyanezt találjuk egy másik bejegyzésben is: „magam mentem Brassóba a sokadalomba. 19. Mentem Hidvégire feleségemmel együtt.” 223.

³⁴ Balogh, *Nemes János naplója...*; „Hálni mentem Fiátfalvára; az nap jött feleségem is oda a csíki hargitai feredőről, mely is Isten kegyelmességéből igen használt néki.”

*lévő savanyú vízre feredni; ott találtam feleségemet, Bethlen Jánosné asszonyt, Daczó János uramat feleségestől több becsületes emberekkel együtt.*³⁵ Az özvegyek még a házas asszonyoknál is gyakrabban utaztak a rokonság különböző udvarházaihoz, a gyermekeikhez, unokáikhoz.³⁶ A felesége mobilitásáról számolt be Cserei Mihály is, sőt egy olyan asszonyt mutatott be az Erdély történetéről szóló, a napló és emlékirat műfaját keverő történeti munkában, aki különösen is aktív és erős nőként a Rákóczi-szabadságharc hadjáratai között, gyermekszülések között igyekezett a betegeskedő férjét gyógyíttatni, neki orvost szerezni. A női mobilitás a 17. századi Erdélyben tehát kifejezetten jelentős volt, és úgy tűnik, hogy az asszonyok többször mozogtak a férjeik nélkül, mint velük együtt. A példáim többsége ugyan székelyföldi, de a nem székely czegei Vass György naplója is ezt a mintázatot mutatja. Ezzel szemben viszont Veér Judit levelei inkább egy otthon ülő nemesasszonyt mutatnak, legalábbis olyan valakit, aki ritkábban utazott a kortársainál, akkor is a családi rezidenciák között. A levelek keltezése ugyanis kizárólag a családi udvarházakat mutatja, és a levelek tartalma is egy otthon élő, a gyermekeit nevelő anya és gazdasszony képét mutatja.³⁷ Ilyen volt köröspataki Kálnoki Istvánné Béldi Anna is, aki szintén gazdasszony és anya volt elsősorban, és ritkán mozdult ki otthonról.³⁸ A levelei elsősorban a rokonságnak szóltak.³⁹

A kutatásnak külön szelete a női mobilitás vizsgálata mellett az utazási irányok vizsgálata, a főbb célok és a levelekben fellelhető női szokások feltárása. Ezeknek egy része már az előbbieken is megjelent, azonban az összes levél vizsgálatával egy viszonylag teljes spektrumot tervezünk lajstromba venni.

³⁵ Uo.

³⁶ Balogh, *Nemes János naplója...*; „Jött asszonyanyám s Daczó Jánosné asszony hozzám vacsorára. Februarius. 2. Jött Szikszainé asszonyanyám 351 hozzám Hidvégire vacsorára.” 90., „Az nap jött feleségem is asszonyomanyámmal és Bánffy Zsigmondné nénemasszonyval együtt.” 111.

³⁷ A leveleit 12 helységben keltezte, a legtöbbit Kőváron, összesen 19 levelet, Huszton 10 levelet, Sorostélyon és Aranyos-Medgyesen 9–9 levelet, Paszmoson 8-at, Uzdi-Szentpéteren 7-et, Boroskrakkón 5-öt, Szatmáron és Szamos-Újváron 2–2 levelet írt, Sárközről, Czegéről és Péterházáról 1-1 levelet küldött.

³⁸ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Béldi. 324. III. No. 129. 34.

³⁹ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Apor. 317. No. 2. 80.

Vizsgálati szempontok III.: női identitáskonstrukciók, női szerepfelfogások a levelekben

A levelek vizsgálata során világossá vált, hogy a levélírók aszerint alakították a saját szerepeiket, hogy kik voltak a levelek címzettjei, azaz sokszor a címzettek szerint változtak az önreprezentációk, szerepkonstrukciók.

Az úgynevezett segélykérő vagy „intéző” levelek, mivel zömmel potens, hatalommal bíró férfiakhoz írtak, a levélírók gyámoltalan, „árva”, segítségre szoruló, gyenge nőként jelenítik meg. Bornemisza Kata, Apafi fejedelem feleségének testvére leveleiben ilyen módon jelenik ez meg: „... igen kedvesen vettem Kegyelmedtől; hogy Kegyelmed énrúlam, szegény árva atyjafiárúl, el nem felejtkezett, ha Isten éltet, meg igyekszem szolgálni Kegyelmednek... Kérem Kegyelmedet, édes Öcsém uram, hogy ennekutána is írjon énnekem, szegény árvának; az miben tudom, meg igyekezem szolgálni Kegyelmednek.”⁴⁰ Ugyanez év augusztusában egy másik levélben szinte szó szerint ugyanezt találjuk, az árvai mivolt még erőteljesebb megjelenítésével: „Megadák az Kegyelmed levelét, melyet igen kedvesen vettem Kegyelmedtől, édes öcsém uram, hogy énrúlam, árva atyjafiárúl el nem felejtkezett Kegyelmed; ha Isten éltet, árvai állapotom szerint meg igyekezem szolgálni Kegyelmednek, édes Öcsém uram.”⁴¹ Egy pár nap múlva írott levélben egy viszonylag egyszerű ügyben is Teleki mint férfi ügyintézőt igényelte az özvegyen maradt Bornemissza Kata: „Édes Öcsém uram, kérem Kegyelmedet szeretettel, hogy az szegény Istenben elnyugodt uram adott volt az sátorcsinálónak egy sátort, hogy csinálja meg, az melyet meg is csinált, csakhogy én eddig reá nem küldhettem, mivel sok dolgaim voltak, az mely miatt el nem küldhettem érte. Azért kérem Kegyelmedet, hogy vegye kezéhez az sátort, az még én érte küldök. Még húsz forintot kér érte, noha én nem tartoznám vele, mivel az Istenben elnyugodt uram csak harmincz forintban alkudt volt meg. Akkor mindjárt megadtam az tizenöt forintot, még annyi volna hátra, de én nem veszekedem vele, hanem meg kell neki adni. Édes Öcsém uram, az húsz forintot Kegyelmed fizesse meg értem, én megadom Kegyelmednek. Bárcsak az Bethlen Ferenczné asszonyom házához vitetné Kegyelmed, mivel beszéltem ő kegyelmével felőle.”⁴² Az ügyintéző levelek tipikus példája Bornemissza Kata egy másik levele, amely azt mutatja, hogy özvegyként a vele szemben támasztott minden követelés esetében egy férfi, jelen esetben természetesen Teleki Mihály közbenjárását kérte: „Petki uram kéreti az gyalmot, de bizony itt Sz.-Miklóson vagyon, nem Panitban, mert ha Panitban

⁴⁰ Gergely Samu, szerk. *Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára)*. 1–8. kötet. Budapest, 1905–1926. I. 2–3. 1656. július 9-én írott levél Teleki Mihálynak.

⁴¹ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 7.

⁴² Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 8–9.

volna, csak egy czédulájára is oda adatnám ő kegyelmének. Én nekem is kelletik, az keresztelésre kell halasztatnom. Annak utánna az micsodás hitván gyalmom vagyon, innét is oda adatom ő kegyelmének. Az keresztiséget még magam is nem tudom bizonyosan, mikor leszen. Ez jövő vasárnaphoz vagy két hétre, vagy egy hétre meg leszen. Kemény Boldizsár uramtól várok, Kegyelmednek bizonyosabban tudok írni felőle, ha Kemény Boldizsár uramtól levelem jó. Az mi az tisztartó dolgát illeti, édes Öcsém uram, írja meg Kegyelmed neki, legyen várakozásban addig, az míg Isten meggyógyít, mivel Zöldi Pétertől is mód nélkül nem vehetem ki az jószágot, hanem ha Isten meggyógyít s megalkhatom ő kegyelmével, Zöldi urammal is véget érvén, kezében bocsátom az jószágot. Az lovász állapotja felől írtam Zöldi Péternek, hogy gondja legyen reá, kárt ne valljak miatta.⁴³ Egy másik, nagyon hasonló és az előzőekkel megegyező levélrészlet támasztja alá az „árvai” állapotú, özvegy asszonyok lehetséges szerepfelfogását, aki valóban minden ügyintézéshez egy férfi segítségére szorult: „Ugyan kérem Kegyelmedet, édes Öcsém uram, hogy most Radul Lászlóval beszéljen nyavalyás szolgálaim felől, hogy ha életben vannak-e? hogy ha nem tudná most megmondani, szólna Kegyelmed neki, hogy mivel tudom, ismét vissza megyen Radul László uram, ne feledkeznek el akkor rúlok, hanem mikor immár ki jűnek, hogy megmondják, kinek mennyi az sancza, akkor tudósíthatna ű kegyelme felőlek.”⁴⁴ A gyámoltalan állapot egy másik formáját mutatta Béldi Pálné Vitéz Zsuzsanna levelezése a férje fogságba vetése idején. Vitéz Zsuzsanna az élete számos periódusában volt kénytelen ügyeket intézni, ezért még ha férfiakkal levelezett, akkor is cselekvőképes emberként írt nekik. Az viszont a levelezésekből kiderül, hogy ő is, mint Bornemissza Kata, a rokoni szálakat tudta megmozgatni a segítségkérés idején. Vitéz Zsuzsanna ugyanis nem írt ilyen levelet Teleki Mihálynak, írt viszont Mikes Kelemennek, aki ugyan csak távoli rokona volt, de aki baráti kapcsolatot ápolt Teleki Mihállal.⁴⁵ Vitéz Zsuzsanna az ügyintéző vagy segítséget kérő leveleket női rokonainak is címezte, többek között sógornőjének, Kálnoki Istvánné Béldi Annának: „Mikes uramat is ide hívtam volt, fogadá ő kegyelme, hogy szívessen törekedik, tudósít mindenekrűl, még eddig nem tudósított ő kegyelme, nem tudom mire vélni. Kegyelmedet kérem édes asszonyom, szóljon Mikes uramnak, igyekezzék igazságosán szolgálni szeginy uram szabadulásában, mert ha ő kegyelme akar, tud szolgálni.”⁴⁶ A Vitéz Zsuzsanna által írt levelek hangvétele és a neki az erdélyi nemesség számos tagja által írt levél hangvétele is a Bornemissza Katánál önállóbb nőt mutat, olyan valakit, aki nem is kíván élni azzal a lehetőséggel, hogy magát gyengének láttassa, és ezáltal kérjen gyámolítást. A leveleiből

⁴³ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 11–12.

⁴⁴ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* I. 67–68.

⁴⁵ Szabó Károly, Barabás Samu, és Szádeczky Lajos. *Székely oklevéltár.* 1872–1934. VI.

⁴⁶ Szabó, Barabás, és Szádeczky. *Székely oklevéltár...* VI. 363.

az árva kifejezés is feltűnően hiányzik, noha később, amikor majd ő maga is fogságba vették, a maga által írt imádságokban használni fogja.⁴⁷

Vizsgálati szempontok IV: női levelekben megjelenő verbális önreprezentáció, szerepek és azok betöltésének nehézségei

A női levelek fontos részét képezik a házastársaknak írott levelek, és rendkívül izgalmas a házastársi levelekben megjelenő verbális önreprezentációk árnyalatait feltárni. A feleségként írt levelekből nagyon jól kimutatható, hogy melyik levélíró hogyan érezte magát a feleség szerepében, és hogyan élte meg azt, legalábbis hogyan kívánta ezt a szerepfelfogását reprezentálni a férje számára.

A házastársi érzelmek női oldalának reprezentációja a feleségek által írt levelekben természetesen erősen magán viseli a kor konvencióit, ám az eddig vizsgált levelek mégis erősen eltérő levelezői érzelmek megjelenítését mutatják. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a 17–18. században született házastársi levelezésekben inkább elvétve találhatók az érzelmekre tett utalások.⁴⁸

Lorántffy Zsuzsanna és I. Rákóczi György levelezésének a korábbinál alaposabb elemzése azért hozhat új eredményeket, mert az eddigi Lorántffy-életrajzokban egy kifejezetten szeretetteljes feleség képe rajzolódik ki. A fejedelemasszony által a férjének írt levelekben azonban teljes női érzelemmentesség látható, és szinte túlzásba vitt szemérmesség. Természetesen be kell kalkulálnunk a műfaj nőkkel szembeni követelményeit és Lorántffy Zsuzsanna személyiségének jellemzőit is. Az azonban világosan látható, hogy a fejedelem nemcsak jóval többször adta jelét a felesége iránti érzelmeinek, de folyamatosan hangot adott annak is, hogy a fejedelemasszony nem ír elég gyakran a hogylétéről. Ez a fajta viszony természetesen is mondható a korban, mégis érdekes, hogy Rákóczi György leveleiben sokszor megjelenik az „*édesem*” szófordulat, és magát „*szerelemes urad*”-ként nevezi meg.⁴⁹ A feleség elköszönő formulája a legtöbbször a „*Kegyelmednek igaz sziből szolgáló atyjafia*”,⁵⁰ azaz a szolgálat, alárendelés gesztusait mutatja. Ez természetesen teljesen belefér a kor normáiba, sőt mintaszerűen teljesíti is azokat. Ha azonban a levelek tartalmát nézzük, akkor látható, hogy Lorántffy Zsuzsanna nemcsak önálló, de sok esetben a férjével szemben

⁴⁷ Fazakas Gergely Tamás, *Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságos-könyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése*. XXV. kötet, in *Könyv és könyvtár. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve*, szerk. Kun András és Szeszákne Takács Eleonóra.

⁴⁸ Papp, *Tollforgató Kálnokiak*... 78.

⁴⁹ Szilágyi, *A két Rákóczy*...

⁵⁰ Szilágyi, *A két Rákóczy*... 10.

állást foglaló feleség volt, azaz a mondanivaló sokszor szemben áll a használt formulákkal. Az alárendelkezés, szolgáló asszonyi attitűd van jelen Teleki Mihály felesége, Veér Judit leveleiben is. Ugyanakkor Veér Judit szóhasználata addig hasonlított a férjének írt leveleiben Lorántffy Zsuzsannáéhoz, amíg az udvarlás szakaszában voltak. A házasságkötést követően már Veér Judit is „Édes szerelmes Uram”⁵¹-ként nevezte meg Teleki Mihályt, sőt ennél is többet árul el az „Édes szerelmes szép Uram”⁵² kifejezés. A levelek itt is mutatják a feleség érzelmeit, csakúgy, mint Béldi Pál háromszéki főkirálybíró, főgenerális feleségének, Vitéz Zsuzsannának a sorai, aki minden levelében szinte türelmetlen rajongással vette körül a férjét és a legtöbb mondatában szerepel az „édesem”, „én édes uram”, „én édesem” megszólítás.⁵³

Mint látható, a feleségszerepek reprezentációinak a különbözőségei jól kimutathatók a női levelekből, csakúgy, mint a másik női szerepre, az anyaira adott reflexiók eltérő volta. A női levelek íróinak a többsége az anyai feladatokat elsődlegesnek tekintette, de teljesen eltérő módon. A legtöbb nő anyaként a gyerekei egészségi állapotáról tudósította a házastársát, Veér Judit általában szinte túlzott aggodalommal, nagy odafigyeléssel tette ezt: „Az kis Jankót is igen meg bádgyasztotta az nátha, hurut; elijedtem vala, egyéb nyavalyáji is legyen, de talám nincs egyéb az hurutnál, náthánál.”⁵⁴ Megtörtént, hogy a gyermekei nevében, nagy szeretettel írt a férjének.⁵⁵ Az anyai büszkeség is megjelent a soraiiban, amint János nevű fiukról írt: „Jankó nem engedte, hogy én írjak az ő szovával, hanem azt mondta, az szentpéteri pap uram írjon neki, noha nem mind ezen szók teljességgel, de mind ez az veleje, maga diktálta s az mi neki eszében jutott s kimondta, úgy írták, az mint az kocsis felől való írásából Kegyelmed eszében veheti. Most igazán én fiam, mert az dajkáját Selykre kellett küldenem, az lába igen rosszul volt s az borbély gyógyítja s vele hál Jankó.”⁵⁶ Veér Judit a leveleinek mindegyikében említést tett a gyermekek állapotáról, és meg is vitatta a nevelésük részleteit a férjével, aki maga is érdeklődött felőlük: „Az gyermekeket, írja Kegyelmed, hogy sok bort ne iganak. Annis egy cseppet sem iszik, erővel sem adhatok; Jankóra is, az mint lehet, vigyázok, de napestig mind künn játszik.”⁵⁷

Jóval kevesebb utalást találunk a gyerekekre Lorántffy Zsuzsanna levelezésében, ráadásul azt is tudjuk, hogy a két fiú a férj fejedelemmé választását követően

⁵¹ Gergely Samu, szerk. *Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára)*. 1–8. köt. Budapest, 1905–1926. II. 231.

⁵² Gergely, *Teleki Mihály levelezése...*

⁵³ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Béldi. 324. III. No. 129. 2.

⁵⁴ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 4.

⁵⁵ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 2.

⁵⁶ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 3.

⁵⁷ Gergely, *Teleki Mihály levelezése...* 4. 95.

inkább az apa mellett nevelkedett Gyulafehérváron, míg a fejedelemasszony inkább Fogaras várában vagy elsősorban Sárospatakon tartózkodott.⁵⁸ Híres példája volt Péter Katalinnak⁵⁹ egy apró epizód Lorántffy Zsuzsanna levelében, amit a vékonyan öltözött idősebbik fiuk megfázásáról írt: *„írja kegyelmed, hogy hideg volna oda és Rákóczy György megsokallotta volna az vállba vágott mentébe az templomba az hideget, de bár máskor is úgy öltözzék, ha kegyelmed olyan mentét ad neki, de még is szégyen volt neki, ha az templomba adták reá, ifjú legény lévén és megfázott.”*⁶⁰ Ezt az idézetet Péter Katalin a feleség férjével való egyetértésének példajaként hozta fel. Ha azonban az anyai szerepfelfogás megjelenésének oldaláról közelítünk, akkor pár dolog még megemlíthető. Az egyik, hogy a fejedelemasszony nem becézve említette a fiát, noha a fejedelem általában így emlegette. A másik a már korábban említett tény, hogy a fölöttébb aktív Lorántffy Zsuzsanna nagyon sok időt töltött távol a gyermekeitől. Az a méltóságteljes vagy szemérmes távolságtartás, amely a férjéhez írt leveleiben látható, a gyermekekkel kapcsolatosan is megjelent. Emellett az is, hogy nem volt különösebben aggódós természet, különösen az előbb említett Veér Judittal összehasonlítva. Az anyai szerep teljes defektusára mutat példát Béli Pálné Vitéz Zsuzsanna levelezése. A feleségszerepben példásan helytálló nemesasszony a férje folyamatos távollétében állandó harcot vívott a hatalmas méretű birtokok megtartásáért, a gazdálkodás megszervezéséért, közben a férje szabadon bocsátásáért is küzdenie kellett. A számos szerep közül az anyai szerepre már nem maradt ereje. A levelezéséből kiderül, hogy a gyermekeit a férje tatár fogságba kerülésétől kezdve a férj nővérei, Vitéz Zsuzsanna sógornői nevelték.⁶¹ Rendkívül szemléletes az a levélrészlet, amelyet 1676 szeptemberében írt Béli Pálné Kálnoki Istvánné Béli Annának, akinél akkoriban a fiai voltak, ő pedig éppen a férje kiszabadulását próbálta elérni: *„Édes asszonyom, az mi az gyermekek dolgát illeti, ha érettek mehettek volna, eddig is kihoztam volna, meghagytam, hogy tudósétsanak, ha halni kezdenek; ugyan ha akartam volna is, eddig nem hozathattam volna ki, mert nem volt kivel, ott is Isten kezében vadnak, itt is. ...”*⁶²

További kutatást igényel e tekintetben Vitéz Zsuzsanna lányának, Béli Zsuzsannának a levelezése, aki maga is idegenkedett az anyaszereptől, és az életét a gyermekeivel való konfliktusok jellemezték. Úgy tűnik továbbá, hogy Béli

⁵⁸ Péter Katalin, „Milyenek voltak a fejedelemasszonyok?” In *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna*, szerk. Tamás Edit, 17–18. Sárospatak, 2000. 17–18.

⁵⁹ Péter Katalin, *Lorántffy Zsuzsanna album*, szerk. Tamás Edit. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000. 39.

⁶⁰ Szilágyi, *A két Rákóczy...* 8.

⁶¹ Erre utalt Bethlen Miklós önéletírása is, amelyet a tanulmány elején idéztem. Bethlen, „Bethlen Miklós önéletírása.” 624.

⁶² Szabó, Barabás és Szádeczky. *Székely oklevéltár...* VI. 363.

Zsuzsanna leveleiben több ízben megjelent az önreflexió, ami az érzelmeket és a családtagjaihoz való viszonyt illeti. Egy ízben erről így írt a testvérének, Béldi Dávidnak: „mivel én Ketekhez közel nem laktam tehát Ketek tőlem ugyan elidegenedett”.⁶³ Már az „elidegenedés” kifejezés használata is nagyon újszerű, de Béldi Zsuzsanna levelezésében folyamatosan megjelennek az érzelmeik és az arra való reflexiói is. Habár az eddig feltárt levelekben ez a hang van kisebbségben, látható, hogy a levelek megszorodásával az érzelmeik is egyre többször jelennek meg a forrásokban.

Összegzés

Amint a tanulmányban megemlített példák mutatják, a női egodokumentumok vizsgálata a kora újkori Erdélyre vonatkozóan számos új eredményt hozhat, ami jelentős mértékben árnyalhatja a korábbi ismereteinket, és az eddig már részben ismert, valamint az eddig még fel nem tárt, ki nem adott források nagy száma lehetővé teszi egy átfogó, sok szempontú kutatás elvégzését is. A korábban már idézett Papp Kinga a kora újkori családi íráshasználatról készült művében maga is megemlíti, hogy a női levelezés Erdély tekintetében még jórészt feltáratlan, és eddig csak apróbb momentumokat ismertünk belőle. Ezek viszont sok általános kora újkori levelezési konvenciót, láthatóan gyakran használt formulát mutatnak, és azt is, hogy a férfiak gyakrabban szakadnak el a konvencióktól, mint a nők. Az önreflexió viszonylag ritka mindkét nem leveleiben, de például Béldi Zsuzsanna leveleiben már megjelenik az érzelmeikre való reflektálás is. Sajnos jelenleg a 16–17. századra vonatkozóan elsősorban a levelek állnak nagy számban rendelkezésünkre a női egodokumentumok közül, de azok mennyisége már jelentősnek mondható. Amennyiben figyelembe vesszük a műfaji korlátokkal járó jellemzőket, megismerjük és azonosítjuk a műfaji jellemzőkből fakadó, szinte állandó fordulatokat és a habituális különbségek korlátait, akkor fontos új felismeréseket tehetünk a kora újkori erdélyi nőtörténettel kapcsolatosan.

Felhasznált irodalom

Balogh Judit. Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről. Barót: Tortoma Könyvkiadó, 2023.

⁶³ RNL-Kmlg. Fond. Fam. Béldi. 324. III. No. 129. 354.

- Bethlen Miklós.* „Bethlen Miklós önéletírása.” In Kemény János és Bethlen Miklós művei, szerkesztette: Illés Endre, Illyés Gyula és Juhász Ferenc, 5–310. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
- Carr, David.* Experience and History. Phenomenological Perspectives on the Historical World. Oxford: Oxford University Press, 2014. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199377657.001.0001>
- Cserei Mihály.* Nagyajtai Cserei Mihály históriája. Pest: Kazinczy Gábor, 1852.
- Deák Farkas.* Magyar Hölgyek Levellei. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága, 1879.
- Fazakas Gergely Tamás.* „Árvaság és mártírium: A gyámoltalan özvegy mint a református egyház metaforája a 17–18. században.” *Studia Litteraria* 51., 3–4. szám (2012.): 198–231. <https://doi.org/10.37415/studia/2012/51/4050>
- Fazakas Gergely Tamás.* Vitéz Zsuzsanna kéziratos imádságos-könyvének (1684) filológiai és retorikai elemzése. XXV. kötet, in *Könyv és könyvtár. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve*, szerkesztette: Kun András és Szeszákkné Takács Eleonóra, 39–64. Debrecen: Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2003.
- Géresi Kálmán, szerk. A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. Oklevelek és levelezések 1600–1700. Budapest: A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor, 1887.
- Gergely Samu, szerk. Teleki Mihály levelezése (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára). 1–8. kötet. Budapest, 1905–1926.
- Gyáni Gábor.* „A háborús napló mint kordokumentum. Kemény Simon és Fenyő Miksa önvallomásai.” In *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban 1939–1945.*, szerkesztette: Gyarmati György és Pihurik Judit, 37–60. Budapest – Pécs: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2015.
- Gyáni Gábor.* A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltári Évkönyv. XII. kötet, 25–33. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Beregi Levéltár, 1997.
- Gyáni Gábor.* „A nőiség mint narratív identitás.” In *Szám- (és betű)vetés – Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*, szerkesztette: Őri Péter, 11–22. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 2014.
- Gyáni Gábor.* Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Budapest: Napvilág, 2000.
- Gyáni Gábor.* „Historical agency – a szubjektív cselekvő középpontba állítása a történettudományban.” In *Személyiség és történelem. A történelmi személyiség. A történeti életrajz módszertani kérdései.*, szerkesztette: Vonyó József. Pécs – Budapest: MTT – Kronosz – ÁBTL, 2017.

- Hídvégi id. Nemes János.* „Hídvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686. évekről.” Szerkesztette: Tóth Ernő. *Történelmi Tár*, (1902.): 231–263, 375–411, 528–574.
- Jankovics József.* „Apa és fiú. Bethlen János és Bethlen Miklós portréjához.” *Iskolakultúra*, 11–12. szám (1994.): 120–123.
- Kincses Katalin Mária, szerk. *A levél mint történeti forrás.* Károli Gáspár Református Egyetem - L'Harmattan Kiadó, 2022.
- Lejeune, Philippe.* „A napló mint »antikfikció«.” In *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.*, szerkesztette: Mekis D. János és Z. Varga Zoltán, 13–24. Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.
- Mekis D. János és Z. Varga Zoltán,* *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai.* Budapest: L'Harmattan – PTE Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, 2008.
- Mikó Gyula.* „Mivel én is csak ember voltam”, *Az Exequiae Principales és az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei.* Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2007.
- Milecz János.* „Károlyi Zsuzsanna erdélyi fejedelmné levelei férje Bethlen Gáborhoz.” *Győri Történeti és Régészeti Füzetek*, 3. szám (1865.): 193–212.
- Papp Kinga.* „»én pedig vagyok igaz társad míg él« Kálnoki Sámuel és Lázár Erzsébet levelezése.” In *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerkesztette: Egyed Emese, Pakó László és Weisz Attila, 67–80. Kolozsvár, 2013. <https://doi.org/10.51384/cert-01.05>
- Papp Kinga.* *Tollforgató Kálnokiak. Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben.* Kolozsvár, 2015. <https://doi.org/10.36240/etf-284>
- Péter Katalin.* *Lorántffy Zsuzsanna album.* Szerkesztette: Tamás Edit, 7–69. Sárospatak: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, 2000.
- Péter Katalin.* *Lorántffy Zsuzsanna album.* Szerkesztette: Tamás Edit. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000.
- Péter Katalin.* „Milyenek voltak a fejedelemszorongók?” In *Erdély és Patak fejedelemszorgója Lorántffy Zsuzsanna*, szerkesztette: Tamás Edit, 17–18. Sárospatak, 2000.
- Pritz Pál, szerk. *Napló és történelem.* Budapest: Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, 2018.
- Redlich, Fritz.* „Autobiographies as Sources for Social History.” *A Research Program.* *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 62 (1975).
- Somogyi Éva.* „A levél történeti forrásértéke. A közös külügyminisztérium tisztviselőinek levelei.” *Történelmi Szemle* LVI, 1. szám (2014): 119–132.

- Szabadi István.* „»Végnélkül valók az egyenetlen házastársak szövevényei« Wesselényi Anna és Bethlen László válásai.” *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XXI, Fasc. 2, 2017.*: 313–322.
- Szabó Károly.* „Károlyi Zsuzsanna kilenc levele 1620–1621.” *Történelmi Tár (Magyar Történelmi Társulat), 1879.*: 201–219.
- Szabó Károly, Barabás Samu, és Szádeczky Lajos.* Székely oklevéltár. 1872–1934.
- Szavai János.* „A napló színeváltozásai.” *Helikon, 3. szám (2014)*: 372–387.
- Szilágyi Sándor, szerk.* A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Budapest: Ráth Mór, 1875.
- Szilágyi Sándor.* Bethlen Gábor fejedelem levelezése. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1887.
- Török István.* „Wesselényi Pálné, Béli Zsuzsanna ingóságai.” *Történelmi Tár, 1899.*: 355–362.
- Tüdös S. Kinga.* Egy székely nemesasszony élete és személyisége Apafi korában [szárhegyi gróf Lázár Erzsébet]. 1. kötet, in Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna, 93–107. Sárospatak: Sárospataki Rákóczi Múzeum, 2000.
- Vass György.* *Monumenta Hungariae Historica 2. Scriptorum 35.*: Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. III. Czegei Vass György naplói. 11. Szerkesztette: Nagy Gyula. 35. kötet. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1896.
- Vörös Károly.* Miskolci hétköznapiak 1848 nyarán. Alexy Lajos naplója. I. kötet, in Borsodi Levéltári Évkönyv, 26–55. Miskolc: Borsodi Levéltár, 1977.